

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

ТКАЧЕНКО РОСТІСЛАВ ЮРІЙОВИЧ

УДК 211+215+1(091)

ФІЛОСОФСЬКА ТЕОЛОГІЯ ПЕТРА ЛОМБАРДСЬКОГО

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

- Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ЧОРНОМОРЕЦЬ Юрій Павлович,
професор кафедри богослов'я та
релігієзнавства Національного
педагогічного університету імені
М. П. Драгоманова
- Офіційні опоненти: доктор філософських наук, доцент
БАУМЕЙСТЕР Андрій Олегович,
професор кафедри теоретичної та
практичної філософії Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка;
- кандидат філософських наук
СИМЧИЧ Микола Васильович,
Інститут філософії імені Г.С.Сковороди
НАН України,
науковий співробітник відділу історії
філософії України

Захист відбудеться 26 вересня 2019 року о 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.21 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул. Пирогова,9.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ–30, вул.Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 26 серпня 2019 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І. Б. Остащук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Петро Ломбардський (бл. 1095 / 1100–1160) залишається однією з ключових фігур в історії християнського богослов'я, а його знаменита *Книга сентенцій* була основним підручником догматичної (або систематичної) теології близько трьохста років, з XIII до першої половини XVI ст. Після закінчення середньовіччя його ідеї поволі відходили в небуття, і «Майстер Сентенцій» повернувся в науковий світ лише нещодавно, оскільки його життя та творчість стали предметами серйозних критичних досліджень. Вчення Ломбардця про основні атрибути Бога, які він визначає як божественне знання, силу та волю, а також філософсько-теологічні засоби, які він використовує, є актуальним перш за все тому, що саме Майстер Петро задав концептуальне поле для теологічних дискусій XIII–XVI століть, адже першою академічною працею абсолютно кожного нового теолога пізнього середньовіччя ставав коментар на «Книгу сентенцій», і тому вихідним пунктом й текстуально-ідейною основою богословських думок таких мислителів як Бонавентура, Тома Аквінський, Іоан Дунс Скот та багато інших. Ломбардець систематизував вчення Отців Церкви (перш за все Августина) про Бога, запропонувавши студентам і вчителям університетів збірник авторитетних цитат, кожна з яких була ним представлена, розташована згідно з його авторською сіткою розділів і коментована за допомогою відомих йому теологічних і філософських ресурсів. Увагу сучасних науковців привертає той факт, що вже у творчості Петра Ломбардського було сформовано дискурс щодо основних атрибутів Божої сутності, суперечки навколо розуміння яких не лише велися у середньовіччі, а й стали основою для формування конфесійних типів модерної теології в Західній Європі. Сучасна теологія, яка активно використовує аналітичну філософію для нового аналізу атрибутів трансцендентної причини, дедалі більше звертається до спадщини Петра Ломбардського, що викликає дискусії як про його спадок у філософії та теології, так і про його місце у традиції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року), відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903), у межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М.П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що

розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди №1 до договору про співпрацю між НПУ імені М.П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 року.

Мета дослідження – проаналізувати центральну для філософської теології Петра Ломбардського теорію про основні атрибути Бога – знання, силу і волю та філософські й логічні засоби, які він використовує у богословських роздумах щодо цих атрибутів.

Поставлена мета зумовлює необхідність вирішення таких основних **дослідницьких завдань**:

- визначити та пояснити теологічні погляди Петра Ломбардського щодо таких божественних атрибутів як знання, сила та воля, звертаючи увагу на авторитетні тексти, які він використовує – тобто Біблію, писання Отців Церкви, тези Вчительства Церкви чи висловлювання його сучасників – та аргументи, які він будує для підтвердження своїх висновків;

- виявити та продемонструвати, як і якою мірою Петро Ломбардський користується логічними чи метафізичними засобами для побудови своїх богословських аргументів;

- проаналізувати, які логічні та філософські інструменти використовує Ломбардець з огляду на середньовічні модальні теорії;

- визначити сенс та місце у традиції найважливіших філософських та богословських тез, які висуває чи формулює Ломбардець щодо атрибутів Бога.

Об'єктом дослідження є філософська теологія Петра Ломбардського в його *Першій книзі сентенцій*.

Предметом дисертаційної роботи є доктрини Петра Ломбардського про знання, силу та волю Бога, а також логічні, богословські та філософські засоби, прийоми й аргументи, які він використовує для виразу цих доктрин.

Теоретико-методологічні засади дослідження. Запропонований дослідницький проект має міждисциплінарний характер і належить до сфери історії філософії та історії теології. Суттєвим методологічним підґрунтям для дисертації стали праці таких дослідників як І. Брейді, Дж. Сіланно, М. Коліш, Ф. Роземана, К. Монеїгл, Л.-М. де Рейк, С. Кнуттіла, У. Ляйнсле та Дж. Маренбон.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше пропонується системний аналіз філософської теології Петра Ломбардського, зокрема, реконструкція його вчення про ключові божественні атрибути: знання, силу та волю, з особливою увагою до філософських та логічних засобів, які він використовує.

Зокрема, результати дисертації та її науковий внесок містяться в таких тезах, які виносяться на захист і конкретизуються у наступних положеннях:

Вперше:

- виявлено, що Ломбардець, хоча й не має розвиненої модальної теорії, послідовно звертається до модальних понять та модальних теорій, наявних у XII столітті. Зокрема, (а), як і багато інших середньовічних мислителів, він думає про силу (потенцію) як здатність діяти тим чи іншим чином або як

об'єктивну можливість того, що речі чи події відбудуться так чи інакше; (b) подібно до Ансельма Кентерберійського, він неявно розмежовує три значення необхідності: внутрішнє чи зовнішнє *примушення та примус* як певну детермінуючу чи непереборну силу, *діахронічну необхідність* як фіксованість і незмінність того, що є темпорально минулим чи теперішнім (тобто «минуючим») та *необхідність (логічної) імплікації, умовиводу* (або «подальшу необхідність», «необхідність послідовності») як незмінний зв'язок між передумовою і наслідком логічної імплікації, логічною формулою якої є « $N(p \rightarrow q)$ ». Останнє має особливе значення, оскільки Ломбардець часто застосовує цю нову ідею до власне теології, вчення про Бога, і використовує її у своїй теорії божественної сили та волі. Те, що діахронічно необхідно в нашому світі, є необхідним для Бога лише через необхідність логічної імплікації чи послідовності;

– з'ясовано, яким є багатозначний зміст ломбардіанської теорії божественних атрибутів. У теологічному розрізі Майстер Петро трактує ці атрибути так: знання Бога – це божественна сутність *як* знаюча, Божа сила – божественна сутність *як* здатна зробити певні речі, а Божа воля – божественна сутність *як* воліюча деякі речі;

– щодо знання Бога, то підкреслюється, що ключовими рисами ломбардівської теорії божественного знання є його (a) чітке визначення знання Бога як мовно-теологічної концепції, що належним чином означає сутність Бога і в якій йдеться про усвідомлення та знання Трійцею всіх речей, які можна знати, куди входять речі, які Бог може зробити (потенційності чи «потенції»), зволіти та зробити (актуальності) і дозволити (недобрі актуальності); (b) наголос на вічність знання Бога про тимчасові речі, що дозволяє сказати, що Бог не знає речей, споглядаючи їх нібито у часі, так що його передвічне знання передбачає незмінність і усвідомлення всього одразу; (c) важливе роз'яснення, що, власне, божественне знання не може ні зростати, ні зменшуватися, але, потенційно, могло б бути іншим; і (d) позиція, що це знання як таке не має причинної сили, якщо не пов'язане з божественною волею (тобто, знання логічно передує будь-якому волевиявленню);

– щодо волі Бога, то підкреслюється, що ключовими рисами ломбардівського сприйняття божественної волі є його: (a) ототожнення цієї волі з доброзичливістю чи диспозицією Бога; (b) його визначення волі як акту волі, акту воління Бога; (c) приписування цій волі ефективної та причинної сили; (d) підкреслення свободи й недетермінованості цієї волі; і (e) творча диференціація між декількома «режимами» чи способами дії волі: волінням, коли Бог безпосередньо наказує, щоб щось було; розволінням, коли Бог воліє, щоб чогось не було; не-волінням, коли Бог дозволяє чомусь бути. Причому ототожнення волі не з бажанням і нахилом, а саме за актом воління свідчить про те, як Петро Ломбардський відходить від класичного значення волі і погоджується з її другим значенням: воля – це не непереборне бажання, з яким воював Августин за свідченням «Сповіді», а вільний, активний вибір, актуалізація певної здатності, *воління* як таке, що виділяв Ансельм Кентерберійський. *Сентенції* підкреслюють цей новий зміст класичного

концепту і роблять його основною функцією Божої волі. Пізніше це уявлення про волю як в першу чергу акт *velle* підхопить, коментуючи книгу Ломбардця, Дунс Скот. Він же, на противагу «інтелектуалісту» Томі, буде стверджувати, що Божя воля не слідує за його інтелектом і не має ніякої причини своїх волінь, окрім самої себе;

– щодо Божої сили, то у дослідженні доводиться, що ключовими характеристиками ломбардівського розуміння божественної сили чи потенції є його (а) визначення всемогутності не стільки як здатності робити все, а скоріше як здатності робити все, що йому забажається (буквально, «все, що йому воліється»), і все, що відповідає його істотним властивостям; (b) наголос на величезному числі Божих можливостей та речей, які Він може зробити, хоча лише деякі з них стають актуалізованими; (c) чіткий зв'язок між силою і волею Бога, що, за вченням Ломбардця, означає, що Боже *posse* логічно передує Божому *velle*, в той час як його воля регулює його «потенції», бо саме божественна воля визначає, які потенційності будуть реалізовані; (d) ретельне роз'яснення, що здатність Бога діяти певним чином завжди залишається реальною здатністю, незважаючи на його волевиявлення щодо актуалізації деяких із них; та (e) припущення про відкриті для Бога гіпотетичні альтернативні варіанти, з яких випливає, що після того, як Бог зволів і зробив певну річ, вона не може бути скасована, але Бог всеодно *mię* би зробити інакше, і ця здатність є вічною;

– продемонстровано, що, з точки зору теологічної семантики, Петро Ломбардський не просто приймає та копіює знамените августинівське розрізнення між означенням і значущим; він також формулює досить тонке розмежування двох видів предикацій про Бога, які або означають божественну сутність «просто і абсолютно» (*simpliciter et absolute*), або позначають її «не просто і абсолютно» (*non simpliciter et absolute*), тобто відносно, у зв'язку з чимось іншим. Це семантико-богословське розрізнення може і, ймовірно, повинно відповідати нашим сучасним граматичним та логічним уявленням про перехідність (транзитивність) та неперехідність (інтранзитивність), які модифікують структуру та значення пропозицій. «Просте і абсолютне» значення пропозицій Ломбардця може бути ототожнено з якістю неперехідності, а його «не простий» або відносний тип предикацій – з якістю перехідності. Тоді висловлювання, як-от, «Бог знає», можна розуміти двома способами: або *неперехідно*, коли «Бог» є предметом пропозиції, і «знає» – предикатом, або *перехідно*, коли «Бог» є суб'єктом, «знає» предикатом, а ще у пропозиції є об'єкт або адресат дії предиката.

Уточнено:

– що всемогутність Бога, яка передбачає гіпотетичні альтернативні варіанти, не означає здатність повторювати події, які він колись робив. Натомість, стверджується, що Петро Ломбардський наполягає на постійності та незмінності вольових рішень Бога, і, таким чином, правильно буде вважати, що Бог зараз здатен втілитися в (нашому, чітко означеному) минулому, але не можна сказати, що він може зараз втілитися в (нашому, чітко означеному) теперішньому, тому що його волевиявлення щодо втілення вже здійснено в часі

і стало діахронічною необхідністю в актуальному світі та необхідністю (логічної) імплікації чи «послідовності» у вічності Бога.

Набуло подальшого розвитку:

– розуміння особливостей використання логіки у богословській аргументації щодо філософського вчення про Бога.

Теоретичне значення дисертації. Проведене дослідження дозволяє краще усвідомлювати особливості генези філософської теології у європейській традиції. Висновки та основні тези дисертації можуть бути використані для подальших історико-богословських та історико-філософських досліджень. Вона робить внесок як в інтелектуальну історію, так і в предмет теології з її історичними та систематичними галузями, і, таким чином, може допомогти розширити знання середньовічної християнської думки.

Практичне значення дисертації. Результати дисертаційного дослідження можуть слугувати джерелом матеріалів, теорій та даних не лише для подальших досліджень, але при викладанні теології, історії теології, історії церкви та історії філософії. Зроблені відкриття та представлені висновки можуть бути використані для педагогічних цілей у вищих навчальних закладах, як афілійованих до релігійних організацій, так і в неконфесійних освітніх інституціях.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, яке представляє ідеї та розробки, сформульовані здобувачем самостійно. Використані в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення й тези дисертації, а також результати додаткових досліджень, раніше були представлені та обговорені на українських та міжнародних конференціях, колоквиумах та семінарах, зокрема: Наукова конференція викладацького складу Донецького християнського університету (Донецьк, 2011); Міжнародна наукова конференція «Церква вчора, сьогодні, завтра. Форми та сутність» (Донецьк, 2013); Науково-практична конференція «Протестантська Реформація на Сумщині: історія, сучасність, перспективи» (Суми, 2017); Щорічний докторський колоквиум Євангелічного теологічного університету (Льовен, Бельгія, 2014); Міжнародна наукова богословська конференція «Богопізнання: Схід—Захід. Догматичні та духовні виміри» (Львів, 2014); Щорічний докторський колоквиум Євангелічного теологічного університету (Льовен, Бельгія, 2016); Наукова конференція «День Аристотеля в Інституті філософії НАН України» (Київ, 2016); Щорічний докторський колоквиум Євангелічного теологічного університету (Льовен, Бельгія, 2017); Всеукраїнська науково-практична конференція «Реформація: історичний і сучасний контекст» (Херсон, 2017); Міжнародна науково-практична конференція «Реформація і трансформація суспільства: досвід минулого і виклики сучасності» (Львів, 2017); Щорічний докторський колоквиум Євангелічного теологічного університету (Льовен, Бельгія, 2018); Міжнародна науково-практична конференція «Методології богословських досліджень: проблеми і перспективи»

(м. Київ, 2018); II Міжнародна богословська конференція «Церква і публічна сфера: любов у дії» (м. Львів, 2019).

Публікації. Основні результати дисертаційної роботи висвітлені в 11 статтях, 7 з яких розміщені в українських фахових виданнях, а 1 – в іноземному фаховому періодичному виданні; 3 публікації опубліковані в інших наукових і професійних виданнях.

Структура й обсяг дисертації та послідовність викладу матеріалу обумовлені логікою дослідження, яку, своєю чергою, визначають вказані мета і завдання роботи. Дослідження складається зі вступу, шістьох розділів, які структуровані на підрозділи, висновків і списку використаних джерел (бібліографії). Загальний обсяг дисертаційної роботи – 259 сторінок, а основний зміст роботи (без бібліографії та додатків) викладено на 212 сторінках. Список використаних джерел налічує 225 найменувань, з них – 196 іноземними чи класичними мовами.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження філософської теології Петра Ломбардського, сформульовано мету й наукові завдання роботи, зазначено її об'єкт і предмет, окреслено теоретико-методологічну основу, розкрито теоретичне і практичне значення дисертації, подано відомості про її апробацію, відображено дані про структуру й обсяг роботи, а також наведено відомості про публікації.

У **першому розділі «Теологія Петра Ломбардського як предмет недавніх досліджень»** представлена еволюція підходів до спадщини цього мислителя з кінця XIX до початку XXI століть, позначені як поточні тенденції, так і наявні лакуни в науковому знанні.

Підрозділ 1.1. «Ломбардець в наукових дослідженнях кінця XIX-першої половини XX століття» описує початок критичного і наукового вивчення праць Ломбардця в кінці XIX - першій половині XX століть, показує основні тенденції та оцінює внесок німецької та французької філософсько-історіографічних шкіл в особі А. Гарнака, Й. Кьогеля, Й. Еспенбергера, Ф. Протуа, Е. Брейє та інших в інтерпретацію думки автора «Сентенцій». Доведено, що на цьому етапі богослов'я мислителя аналізується і оцінюється поверхнево і не завжди вивірено.

Підрозділ 1.2. «Ломбардець в наукових дослідженнях другої половини XX століття та рубежу XXI століття» висвітлює поворот у вивченні спадщини Петра Ломбардського. Показується, як зусиллями кількох німецьких, італійських і американських вчених був підготовлений критичний текст «Книги сентенцій» і була здійснена революція в методології її вивчення. Зокрема, були написані перші історично і філософськи адекватні огляди життя і творчості Ломбардця. Його теологія була визнана гідною вивчення, і почали розвиватися сучасні ломбардіанські студії. Особливе значення мали праці А. Ландграффа, Ф. Штегмюллера, Е. Бертолі, І. Брейді, М. Колиш і Ф. Роземана.

У підрозділі 1.3. «Ломбардець в наукових дослідженнях початку ХХІ століття» продемонстровано, як нові дослідження продовжилися в формі публікації першого повного англійського перекладу «Книги сентенцій», підготовки серії видань, що стосуються розвитку традиції середньовічних коментарів на «Сентенції», і появи книг і статей про Ломбардця і його спадщину. Зроблено огляд основних публікацій історико-філософського, історико-богословського і біографічного характеру і підкреслено зв'язок з українськими академічними дослідженнями. Зокрема, відзначено, що хоча зараз є як мінімум два загальних огляди творчості Петра Ломбардського, кілька монографій про соціальні аспекти його кар'єри і діяльності та велика кількість статей про нього, як і раніше необхідним є більш детальне вивчення окремих тем його богослов'я. Зокрема, підкреслюється необхідність приділити увагу філософській теології, як вона викладена в «Сентенціях».

Другий розділ «*Книга сентенцій* та теологічний підхід Ломбардця» окреслює безпосередній освітній та інтелектуальний контекст і обговорює богословський підхід Петра Ломбардського. На основі методологічних розробок К. Скіннера робиться спроба пов'язати релевантні соціальні і культурні явища ХІІ століття з творчістю Ломбардця та представити його «метод» у «Книзі сентенцій».

У підрозділі 2.1. «Основні факти про *Сентенції*» аналізуються дані про обставини написання «Сентенцій» та історію їх ранньої рецепції в ХІІ-ХІІІ століттях. Описується, як, не дивлячись на критику окремих позицій Ломбардця, його праця читалася і обговорювалась багатьма магістрами цієї епохи і досить швидко завоювала відмінну репутацію, ставши основним підручником, який використовувався в процесі богословської освіти.

Підрозділ 2.2. «Літературна форма *Сентенцій* і дух теології дванадцятого століття» пояснює, чим були ломбардовські «Сентенції» з точки зору їх форми і структурних особливостей. Пояснюється, що ця праця належить до жанру збірників «сентенцій» або авторитетних цитат, однак її унікальність у тому, що Петро Ломбардський усвідомив запити свого часу і склав вельми систематичну, добре організовану і зрозумілу збірку навчань Отців та Вчителів Церкви. Такий запит цілковито пояснюється розвитком «професійної» шкільної освіти і виникненням необхідності в практичних і інформативних підручниках, включаючи підручники з богослов'я. Показується, що в своєму підручнику Петро прагнув поєднати два принципи систематизації: формальний, або методичний, з одного боку, і «органічний», з іншого. Тим самим він намагався поєднати окремі інтуїції і елементи підходів Гуго Сен-Вікторського, Петра Абеляра, Роберта Мелунського та інших.

В кінцевому підсумку, як показано далі в підрозділі 2.3. «Причини і мета написання *Сентенцій*», Ломбардець позначив три завдання, які його підручник повинен був виконати. По-перше, ця книга покликана була служити апологетичним або полемічним завданням, відстоюючи істине віровчення і викриваючи еретиків. По-друге, вона повинна була сприяти справі освіти, навчаючи істині. По-третє, автор хотів зробити його максимально коротким і зручним для користування, тобто прагнув, щоб книга відповідала певним

методичним або практичним очікуванням. Іншими словами, метою Ломбардця було скласти найкращий підручник богослов'я, який би відповідав і параметрам жанру сентенцій, і вимогам систематичності й практичності.

Його загальний підхід до організації цього підручника представлений у підрозділі **2.4. «Організаційна структура та теологічний “метод” Сентенцій»**. Петро Ломбардський обрав августинівський розподіл на «речі» і «знаки» в якості загальної концепції, а схема «сентенцій» задала більш детальне розмежування на власне знаки, «речі, якими слід насолоджуватися» (Бог), «речі, які належить користуватися» (предмети створеного світу), і «речі, які насолоджуються або користуються [чим-небудь]» (раціональні творіння, тобто ангели і люди). Виходячи з цих понять, співвіднесених з основними догматами християнського віровчення, Петро розділив свою книгу на чотири частини («книги»): про Бога, про творіння, про Христа і чесноти, про таїнства. І у кожній частині він забезпечив наведені ним цитати Отців і Вчителів Церкви вступними фразами, поясненнями і коментарями. Хоча таку систематизацію не можна називати методом у строгому сенсі слова, все ж вона свідчить про чіткість підходу Ломбардця: він вибудовує свою книгу навколо тем і питань, розставляє цитати в певному порядку і дає свої коментарі. У цьому розподілі матеріалу і його прямих авторських тезах можна вгледіти і певний «метод», і наявність богословської позиції: тобто і те, як Ломбардець діє, і те, що він передає читачам.

Його позиція щодо вчення про Бога і його методичний підхід детально висвітлюються в третьому розділі **«Перша книга Ломбардця і Трисидиний Бог»**.

Підрозділ 3.1. «Трійця: пріоритетна доктрина» вказує на те, що вчення про Трійцю є пріоритетним у межах богословської системи Ломбардця, що видно зі структури «Сентенцій». Він розглядає троїчність божественних Осіб як об'єднуючу тему першого тому і презентує цю доктрину в його перших двох третинах, перш ніж перейти до аналізу загальних атрибутів Трійці в останній третині. І для характеристики цих Осіб Петро користується як традиційною («природа», «сутність»), так і більш новою і тонкою термінологією («субсистенція», «субсістіруючі [особи]»), і постійно підкреслює, що Три Особи є однією простою сутністю. Також підкреслюється, що Петро Ломбардський погоджується з тим, що божественна воля залучена в тринітарні відносини, але виключає тиск необхідності на цю волю. Тим самим він підходить близько до модальних і теологічних теорій Ансельма Кентерберійського, який, однак, не згадується тут відкрито.

Підрозділ 3.2. «Божі атрибути: структура ломбардівського тлумачення» пояснює, як Магістр Сентенцій переходить від міркувань про Трійцю до розділів, присвячених її загальним властивостям. Розповідається, що він присвячує Божому знанню дистинкції 35-41 (або глави 150-180), Божій силі – дистинкції 41-44 (глави 181-189) і Божій волі – дистинкції 45-48 (глави 190-210). Також робиться стислий опис окремих дистинкцій всередині цих трьох тематичних розділів.

У четвертому розділі «Вчення Петра Ломбардського про знання Бога» аналізується ломбардівське вчення про божественне знання на підставі «Першої книги сентенцій».

Підрозділ 4.1. «Дистинкція 35: вступ до доктрини божественного знання» дає визначення Божого знання, згідно вчення Петра Ломбардського, позначає семантичні і метафізичні аспекти цього визначення і вказує на те, що в доктрину знання або мудрості Бога входить також вчення про такі атрибути, як напередбачення, ставлення (диспозиція), напередвизначення і провидіння. Встановлюється, що Ломбардець розглядає всі ці атрибути як мовні і метафізичні конструкти, які означають одне і те ж – Бога як Він є, тобто Його єдину просту сутність, проте при цьому можуть розумітися реляційно, як «аспекти», які пов'язують Божу сутність з сутностями поза Богом. Вищезазначені атрибути – різні з огляду на те, що вони вказують на різні об'єкти та аспекти божественного знання й іноді – на певну участь Божої волі.

Підрозділ 4.2. «Дистинкція 36: опис характеру Божого знання» пояснює, що, кажучи про знані Богом речі, Ломбардець відкидає ідею, що вони перебувають у Божій сутності, та стверджує, що вони лише існують у Божій присутності. Він не пояснює цю ідею онтологічно, однак вдається до логічного закону (не)протиріччя для того, щоб відкинути хибне розуміння. Також він пояснює ідею про два «види» або «способи» божественного знання: Бог знає все «простим» або «далеким» знанням і знає всі благі речі «близьким» знанням, під яким мається на увазі не тільки когнітивна, а й вольова участь Бога.

Підрозділ 4.3. «Дистинкція 37: таємниця божественної всюдисущої і всезнаючої незмінності» веде мову про дистинкцію 37, де Петро Ломбардський коротко говорить про те, що Бог, як і його знання, абсолютно незмінний і скрізьприсутній. У підрозділі показується місце позиції Ломбардця у традиції.

Підрозділ 4.4. «Дистинкція 38: аналіз каузальної сили та можливостей Божого знання» звертає увагу на питання про те, чи може Боже знання бути причиною речей та подій. Ломбардець не дає простої відповіді на це питання, але пояснює, що знання саме по собі не має каузальної сили, проте в поєднанні з Божою волею, воно може бути причиною деяких речей.

Підрозділ 4.5. «Дистинкція 39: аналіз здатностей Божого знання» представляє ломбардівське міркування про те, чи може Боже знання змінюватися в будь-яку сторону: рости або зменшуватися. При цьому вказується, що питання можливостей – це питання модальної логіки і богослов'я «божественних модальностей». Тому підрозділ починається з представлення основних середньовічних модальних теорій і їх розуміння «можливості» з опорою на розробки Я. Хінттікки, С. Кнуутілі, А. Воса та інших. Потім докладно описується позиція Петра Ломбардського. Замість простої відповіді він ретельно розбирає кілька богословських парадоксів, підкреслює те, що Бог знає речі і події, що існують і відбуваються в часі, перебуваючи в вічності, і підкреслює особливості цього божественного пізнання. При цьому, хоча чітко відстоюється ідея незмінності Божого знання, ломбардець допускає, що, в певному сенсі, це знання *могло б* вирости або

зменшитися. Підрозділ містить коментарі про те, що може матися на увазі під такою парадоксальною ідеєю.

Тема можливостей Божого знання продовжується розкриватися в підрозділі 4.6. **«Дистинкція 40: теоретизування про (не)можливості спасіння, напередвизначення і осуду».** Тут розглядається ломбардівська відповідь на питання: чи може напередвизначена до спасіння людина бути вічно засудженою або засуджена людина бути врятованою? Хоча автор «Сентенцій» без сумніву схиляється до негативної відповіді, він дуже педантично аналізує саме питання і різноманітні відповіді на нього. При цьому Ломбардець вдається до пропозиціонального аналізу, модальної логіки та богословської аргументації. З одного боку, він розмежовує божественну і людську перспективи, підкреслюючи допустимість різних відповідей на питання саме з огляду на відмінності в ракурсі розгляду і відстоюючи діахронічне або статистичне розуміння модальності. З іншого ж боку, він відмовляється пропонувати якусь остаточну відповідь з тієї причини, що питання дуже складне, і тому він би «вважав за краще скоріше послухати інших, ніж вчити самому».

У підрозділі 4.7. **«Дистинкція 41: пояснення логіки напередвизначення та засудження і семантика Божого знання»** підводяться підсумки ломбардівського вчення про зв'язок Божого знання з напередвизначенням людей до спасіння і осуду та висвітлюється ще одна використовувана їм семантична теорія. По-перше, в дусі Августина Ломбардець відкидає ідею заслуженості спасіння або засудження і підкреслює активну і вільну природу Божої волі в сотеріологічних питаннях. По-друге, він уточнює, що людські слова, що мають на увазі зв'язок із реальним часом (наприклад, термін «напередвизначення» або вчення про те, що Бог «створив» світ) вимагають обережного тлумачення, щоб їх значення залишалось незмінним. У цьому сенсі будь-яке твердження темпорального характеру про Бога необхідно тлумачити з відсиланням на його вічне «тепер».

П'ятий розділ «Вчення Петра Ломбардського про силу і модальності Бога» присвячений обговорюваному Ломбардцем божественному атрибуту – його силі або «потенції».

Підрозділ 5.1. «Дистинкція 42: вступ до доктрини божественної всемогутності у її зв'язку з волею» роз'яснює, як Петро Ломбардський визначає божественну всемогутність через зв'язок із волею. Ключовим аспектом стає зміщення акценту з можливих об'єктів Божої могутності («все») на наймогутнішого діяча, а головною ідеєю визначення – те, що Бог може зробити все, що забажає Його воля. Тим самим підкреслюється як і наявність у Бога величезного числа можливостей для реалізації, так і ключова роль атрибуту волі в Божих діях.

Підрозділ 5.2. «Дистинкція 43: протиставлення абелярівських та августино-ломбардівських уявлень про Божу силу» присвячений обговоренню Ломбардцем цілого ряду тез Петра Абеляра про Божу силу. На протигагу абелярівському прирівнюванню того, що Бог може, до того, що Бог за фактом робить, Ломбардець відстоює ідею наявності у Бога нереалізованих

можливостей, які були і, в певному сенсі, продовжують завжди бути відкриті для нього. При цьому автор «Сентенцій» знову використовує пропозиціональний аналіз і апелює до так званої «необхідності імплікації» або «необхідності послідовності», чия застосованість до Бога він відстоює.

Власне ломбардівське вчення про Божу силу представлено в **підрозділі 5.3. «Дистинкція 44: розвиток специфічно ломбардівського уявлення про Божу силу»**. Пояснюється, що він вважає, що Бог може зробити щось «краще, ніж Він за фактом зробив», проте в цьому випадку слід релятивізувати поняття «краще» і диференціювати між його застосованістю до самого Бога і до якогось – потенційно або актуально – створеного Богом об'єкта. Показано, що, в цілому, Ломбардець впевнений, що Бог здатний діяти інакше, ніж Він за фактом діє, але при цьому Його здатність зробити що завгодно, хоч здійснена, хоч ні, вічна і незмінно доступна Йому. І знову аргументація на підтримку цієї позиції показує уважність автора «Сентенцій» до логічних аспектів подібних тверджень і нюансованість аналізу їх богословського змісту.

Завершує аналіз ломбардівської філософської теології **шостий розділ «Вчення Петра Ломбардського про Божу волю»**.

Підрозділ 6.1. «Дистинкція 45: вступ до доктрини божественної волі» представляє визначення атрибута волі і демонструє, як роздум про цю властивість Бога дозволяє Ломбарцю розмежовувати два типи висловлювань (прєдикації) про Бога на ті, що належать тільки до Божої сутності як такої, і ті, що говорять про Бога і якийсь об'єкт чи об'єкти Його волі або діяння. Крім того, наразі підкреслюється свобода Божої волі (і Його сутності в цілому) від будь-яких зовнішніх об'єктів: ніщо і ніхто не детермінує божественну волю зовні, і у її волевиявленні немає іншої причини, крім, власне, волі. Також підкреслюється простота і неподільність цієї волі, хоча є явища, які можна вважати її ознаками або знаками (Божі розпорядження, заборона, дозвіл і інше).

Підрозділ 6.2. «Дистинкція 46: контраст між волею Бога та волею людини» описує ломбардівське розуміння взаємодії волі Бога і волі людини. Розбирається його складна аргументація і загальна теза про те, що Божа воля завжди дієва (ефективна) за умови, що Бог дійсно волить щось. Для пояснення деяких аспектів взаємодії Божої і людської волі Петро Ломбардський вдається до творчого прочитування біблійних текстів і користується методикою перетворення пропозицій. Він відстоює ідею про те, що в питаннях спасіння Бог здатний підпорядковувати людську волю, проте, в цілому, Божа воля діє в різних «режимах» або «регістрах»: Бог може воліти, розволіти або не-воліти щось.

Нарешті, **підрозділ 6.3. «Дистинкції 47 і 48: остаточні зауваження щодо природи Божої волі»** узагальнює заключні тези Ломбардця про Божу волю. Пояснюється ідея ефективності Божої волі, якій неможливо протівитися, і розвивається ідея залученості цієї волі в усі процеси світу. Розбираються різні поєднання розпорядчої та дозволяючої божественної волі, з одного боку, та благої чи злої волі людей, з іншого. Підкреслюється благість і досконалість Божої волі та відзначається, що за Ломбардцем, волі Бога і людини

перебувають на різних онтологічних або метафізичних рівнях, тому вибудовувати теорію їх кореляції слід вкрай обережно.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження вперше систематично аналізує філософську теологію Петра Ломбардського і пропонує аналіз як змісту його вчення про божественні атрибути, так і логіко-філософських засобів, якими він користується при побудові цього вчення. Результати дослідження наводяться в таких загальних висновках.

Неодноразово Магістр Сентенцій починає свої міркування з визначень ключових понять і загалом приділяє увагу семантичним аспектам богослов'я. Так, коли він говорить про Трійцю і божественних Осіб (*personae*), крім традиційного пояснення трітності як вічних та динамічних відносин батьківства, синівства і «видихання», звичних термінів «субстанція», «сутність», «особи», Ломбардець використовує і такі більш тонкі визначення як «субсістенція», «субсістуючі [особи]», «ті, хто є» єдиною божественною сутністю (*entes, subsistentes*). При цьому він характеризує останні, як метафоричні або «перекладені», небуквальні терміни, на протигагу більш прямолінійним класичним іменам.

Петро Ломбардський розмежує два типи предикацій стосовно Бога. Висловлювання про Бога може позначати божественну сутність «просто та абсолютно» (*simpliciter et absolute*) або «не просто і абсолютно» (*non simpliciter et absolute*), тобто відносно, у зв'язку з чимось іншим. Тому пропозиції на кшталт «Бог знає» і «Бог воліє» означають «Бог є Бог як знаючий» або «Бог є Бог як волюючий», оскільки тут Бог виступає і в ролі суб'єкта (підмета), і в ролі предиката (присудка). Фрази ж на кшталт «Бог знає все» або «Бог воліє щось» означають «Бог знає всі (знані) речі» і «Бог воліє, щоб (це) подія відбулася», тобто в цьому випадку Бог є суб'єктом (підметом) пропозиції, проте *щось інше*, зовнішнє у відношенні до Бога стає її об'єктом (прямим доповненням). Таким чином, фокус пропозиції зміщується з *сутності* Бога як такої на *відношення*, що існує між Богом і якимось предметом, який Бог знає і воліє.

Такий поділ ґрунтується на знаменитій августиніанській ідеї про позначення (знак) і означуване: богословські пропозиції і поняття, на кшталт божественних атрибутів, суть знаки або позначення, і позначають вони лише одне – Божу сутність. Ця ідея дозволяє Петру Ломбардському дати чіткі визначення усіх його атрибутів. І Боже знання, і Божа воля, і Божа сила, в кінцевому підсумку, це Божа сутність як поєднана з «різними положеннями справ і різними [власними] ефектами» (*varios status rerum et diversos effectus*). Та оскільки Бог пов'язаний із різними предметами і положеннями справ, для позначення різних відносин потрібні різні терміни і поняття, тому ми говоримо про множину божественних атрибутів. У підсумку, Ломбардець пояснює, чим є атрибути або властивості Божества, на двох рівнях: логічному або семантичному (тут вони є іменами або позначеннями) і метафізичному або онтологічному (тут кожен атрибут – це якийсь реальний зв'язок або діяння).

Якщо відштовхнутися від сучасного логічного та граматичного поняття перехідності (транзитивності) і неперехідності (інтранзитивності), то можна сказати, що ломбардівське «просте або абсолютне» значення пропозицій відповідає якості неперехідності, а його «не просте» або відносне значення – якості перехідності. Тобто висловлювання про Бога слід розуміти або в неперехідному значенні, коли Бог є його суб'єктом і предикатом («Бог знає»), або в перехідному значенні, коли Бог – це суб'єкт, його діяння або властивість – предикат, і крім того в пропозиції є певний зовнішній об'єкт, на який діє суб'єкт («Бог знає цю подію»).

Петро Ломбардський регулярно користується набором логічних інструментів та технік. Він неодноразово вдається до використання *modus tollens* в обговоренні проблемних парадоксів, застосовує різні способи пропозиціонального аналізу, включаючи кон'юнктивне і диз'юнктивне їх прочитання (*coniunctim; disiunctim*), задіює метод *reductio ad absurdum*, щоб показати помилкові висновки деяких спірних богословських тверджень і застосовує правила перетворення пропозицій на підставі квадрата опозицій у процесі тлумачення 1 Тим. 2:4. В останньому випадку він перетворює фразу Павла «Бог хоче (або воліє), щоб всі люди були врятовані» спочатку в універсальне твердження *A* («Всі люди, яким належить бути врятованими, є [об'єктами] Божої волі»), а потім в універсальне негативне твердження *E* («Жодна людина не буде врятована, якщо вона не є [об'єктом] Божої волі»). Всі ці досить прості логічні засоби Ломбардець застосовує вміло та зі знанням справи. Як демонструють наведені формалізації, ці засоби допомагають йому вибудувувати добре структуровані аргументи і контраргументи. Самі формалізації і схематизації застосовуються до тексту Ломбардця вперше.

Крім того, Магістр Петро креативно і систематично використовує так зване «орініо поміналіум», що стосується значення богословських пропозицій із зміненими індексами часу. Цей принцип говорить, що у будь-якій декларативній пропозиції про Божу силу або волю може і навіть має змінюватися граматичний час, проте її богословське значення та істинність повинні бути незмінними. Принцип вірний, оскільки Бог існує у вічності і діє з вічності, однак людські твердження завжди прив'язані до граматичного і реального часу. Відповідно, богословська мова повинна враховувати обидві перспективи: Божу вічність і людську темпоральність. Тому припустимо говорити: «Бог знав, що його Син повинен був втілитися» і «Бог знає, що його Син втілений», однак некоректно було б сказати: «Бог знає, що його син повинен втілитися». Такого роду твердження вказують на вічне і незмінне знання Бога, однак об'єкт цього знання, втілення Христа, є подією з певним часовим індексом, бо вона зафіксована в часі. Відповідно, при формулюванні і тлумаченні таких тверджень слід враховувати обидва аспекти.

Петро був упевнений у сталості і незмінності божественних волевиявлень і можливостей. За Ломбардцем, припустимо говорити, що Бог зараз здатний втілитися в (нашому, чітко позначеному) минулому, однак не можна стверджувати, що Бог зараз здатний втілитися в (нашому, чітко позначеному) теперішньому, оскільки його волевиявлення щодо втілення вже було

реалізовано в часі. У той же час реалізація волі не змінила або скасувала божественну силу або здатність до втілення. Тобто божественна здатність до втілення вічна, а саме втілення – це подія з часовим індексом. І ця Божя здатність (як і інші) є вічною і незмінною.

Згідно з ломбардівською «тринітарною есенціалістською» моделлю усі три ключові атрибути – Божі знання, сила і воля – в онтичному сенсі є однією простою сутністю, проте функціонально це не так. За своєю сутністю (*secundum substantiam*) всі вони – одне, але оскільки вони позначають сутність як співвіднесену з певними об'єктами поза Богом (*ad aliquid, secundum relationem, relative*), все це – різні атрибути Триєдиного Бога. Але жоден з них не «функціонує» в ізоляції від інших. Боже знання, сила або воля можуть діяти один з одним або один без одного, але вірна інтерпретація залежить від конкретної дії або об'єкта, що мається на увазі. Наприклад, Бог Отець народжує Сина за своєю природою. При цьому він і знає, і воліє Його; тут воля і знання нерозривно пов'язані з батьківством і синівством в Трійці. Однак, коли Бог дозволяє злу відбуватися в світі, Він знає, але не воліє його. Отже, говорячи про теологію Ломбардця, важливо дотримуватися розмежування на «есенціалістську перспективу», коли мова йде про Бога *ad intra*, і «реляційну перспективу», коли Бог розглядається *ad extra*.

Для Петра Ломбардського Боже знання (*scientia Dei, cognitio Dei*) – це усвідомлення Богом усього, що можна знати. Фактично, ця мудрість або знання – атрибут, який насправді означає одну просту і неподільну божественну сутність як знаючу якісь речі й епістемічно пов'язану з ними. Знання Бога – це сам Триєдиний Бог, який знає все, що можна знати. У ці знані об'єкти входить все, що Бог може зробити (потенційності або можливості), робить (дійсність, актуалізовані можливості) і дозволяє (актуально існуюче зло). Іншими словами, атрибут божественного знання належить до самого Бога як до *внутрішнього вічного об'єкту пізнання*, до ангельської реальності як до *зовнішнього вічного об'єкту* і до фактично створеному світу з його просторово-часовим континуумом, різними створіннями і подіями як до *зовнішнього об'єкту у часі*.

Важливо пам'ятати, що Бог знає часові та просторові речі вічно, тобто в своїй божественній вічності. Для Ломбардця це означає, що Бог не може ані знати речі, споглядаючи їх, як ніби зсередини часу, ані дізнаватися про щось нове, ані «перестати знати» те, що він раніше знав. Його знання від вічності має на увазі незмінність і усвідомлення всього разом. Саме завдяки цьому незмінному усвідомленню всіх можливих і актуальних речей Бог є епістемічно зв'язаним зі світом простору і часу. Потенційно знання Бога здатне включати в себе більше предметів, ніж він знає зараз, але насправді цього не може бути. У кількісному відношенні божественне знання могло б бути іншим, але якісно воно завжди однакове: воно – повне, вичерпне і всеосяжне. Те, що відомо як можливо існуюче, може стати відомим як реально існуюче, або те, що відомо як існуюче в більш ранній момент часу, може стати відомим Богу як вже не існуюче в більш пізній момент часу. В обох випадках змінюється модальний і онтологічний статус відомих об'єктів (і їх часовий індекс), але не знання Бога про них. Він перманентно знає все відоме і потенційно пізнаване.

Богословська відмінність між есенціалістською і реляційною перспективами також має відношення до доктрини Божого знання, тому що воно вимагає детального розуміння різних «відносин», якими Бог пов'язаний із різними аспектами створеного ним світу. Зокрема, Петро Ломбардський каже, що Боже знання або мудрість ототожнюються з наступними атрибутами: (1) просто «знанням», під яким мається на увазі повне усвідомлення всього потенційно пізнаваного всередині божественної природи і поза нею, (2) «передбаченням» або «напередзнанням» як усвідомленням всіх майбутніх подій, або (3) «ставленням» («диспозицією») і провидінням як нечітко визначеним Божим знанням, яке пов'язане з його волею діяти певним чином у створеному світі, і (4) напередвизначенням як чітко визначеним Божим знанням в зв'язці з його волею щодо обрання та спасіння деяких людей.

Божа пізнавальна діяльність передбачає два способи «функціонування». Це може бути або чисто пізнавальний акт як «тільки усвідомлення» (*notitia tantum, notitia sola*), або подвійний, когнітивний і вольовий, акт у сенсі усвідомлення й одночасного волевиявлення у формі схвалення або прихильності (*notitia simul et beneplacito; nomine scientiae includitur etiam beneplacitum atque dispositio*). Це одне і те ж знання, але воно по-різному пов'язане з Божою волею. Тут вирішальне значення має відсутність або наявність схвалення або прихильності в акті знання тієї чи іншої події: Бог або просто споглядає щось в своєму знанні, або знає це і повністю схвалює чи знає і дозволяє йому існувати. Його знання або прямо «пов'язане» з волею, або ні.

Ця різниця між різними типами або «сторонами» Божого знання ще чіткіше вимальовується завдяки схожій відмінності між (а) «віддаленим», чистим або простим знанням, тобто усвідомленням (*scientia quasi de longe, notitia tantum*), і (б) більш активним і «близьким» знанням, а саме, знанням зі схваленням та прихильністю (*scientia prope, per approbationem et beneplacitum*). Остання виразно вказує на тісний зв'язок між знанням і волею, перша ж її виключає. Крім того, другий тип знання належить тільки до добрих речей, а перший охоплює всі об'єкти і події, включаючи зло. Така відмінність неминуче тягне за собою питання про каузальну силу Божого (наперед)знання і природу його волі.

Напередзнання Боже чи його передбачення (*praescientia, praeventia*) – це усвідомлення Богом усього, що можна знати про майбутнє (з людської точки зору). Знання такого роду також може мати просту, унітарну, або подвійну природу: тобто суто пізнавальну і / або вольову. Отже, в залежності від контексту і конкретної богословської ситуації, передбачення означає або усвідомлення і досконале знання Богом майбутніх подій, або усвідомлення і фактичне воління майбутніх подій. І тут знову грає роль «включення» або «невключення» волі в процес пізнання.

Що ж стосується проблеми причинної (каузальної) сили, яку має Боже предзнання, Петро Ломбардський вирішує її так. Він заперечує обидві лінії причинності: ні знання Бога не є причиною знаних ним подій, ні самі події, що фактично відбуваються, не є причинами того, що Бог їх знає. Перший варіант призводить до метафізичної і онтичної необхідності (*necessitatem facere*), яка

заперечує будь-яку свободу і веде до висновку, що Бог є творцем зла. Це неможливо і тому повністю відкидається. Другий же варіант робить Бога залежним від вольових рішень його створіння. Це теж неможливо і також має бути відкинуто.

Замість цього Магістр Петро стверджує, що треба вважати, що Боже знання може бути причиною деяких подій у вузькому сенсі і в той же час не має причинної сили в більш широкому сенсі. Іноді це знання «поводиться» як просте усвідомлення, без будь-яких вольових дій, а іноді усвідомлення супроводжується одночасним волевиявленням благої Божої волі (*notitia simul et beneplacito*), що і стає безпосередньою причиною події. Перший тип залучення Бога в подію має суто епістемологічний характер, а другий включає як епістемологічний елемент, так і елемент вольової активності. Отже, знання Бога, як правило, не має каузальної сили, проте божественне знання всякого блага має каузальний характер, оскільки він не тільки знає, а й бажає (воліє) його втілення в життя (*praescit bona tamquam sua, tam quam ea quae factururus est: ut in illa praesciendo simul fuerint ipsius notitia et auctoritatis beneplacitum*). Це «simul» разом із запереченням прямого причинно-наслідкового зв'язку має на увазі сумісність передбачення Бога і Його вільного волевиявлення, з одного боку, і контингентність створеного всесвіту і свободу вибору розумних істот, з іншого боку.

Божа воля (*divina voluntas, divina usia qua volens, velle, Dei voluntas rationabilis, justa voluntas sua*) – це божественна здатність розумно воліти і приймати рішення про те, щоб діяти певним чином. Простіше кажучи, воля або воління Бога (*voluntas sive volens*) – це його природа як воліюча. Тому вона характеризується єдністю, простотою, вічністю і незмінністю, як личить, власне, найдосконалішій сутності. Її також називають «прихильністю або ставленням Бога» (*beneplacitum Dei sive dispositio*). Що б Бог не робив, Він робить це за допомогою своєї волі (*qua*) і згідно з нею (*secundum eandem rationem*), але ніколи не діє проти неї (*contra quam*) або без неї (*praeter eam*). Кращим поясненням було б те, що таке ставлення означає, що сутність Бога активно воліє певні речі, які Бог знає і може зробити. Божественна воля асоціюється перш за все з актом божественної волі, тому що Петро Ломбардський регулярно і систематично говорить про волю саме як про виконання, функціонування волі. Отже, воля Божа – це божествена сутність як активно воліюча та наказуюча чомусь бути.

Існує тільки одна божественна воля як така, тобто його прихильність або активне воління. Але є кілька ознак або виразів цієї волі: розпорядження (заповідь), заборона, дозвіл, діяння і порада, які спільно іменуються волями Бога, у множині. Ці п'ять понять не ідентичні волі Бога як такої; скоріше, вони суть зовнішні вираження цієї волі у часі. Отже, є лише одна божественна «здатність» приймати рішення, проста і неподільна.

Ломбардець наполягає на повній дієвості й ефективності Божої волі. Всі Божі волевиявлення і рішення завжди виконуються, оскільки Його волі неможливо опиратися. Однак участь цієї волі в світових процесах може варіюватися. Бог або воліє (*velit*), або «розволіє» (*nolit*), або «не-воліє» (*non vult*)

речі і події. Таким чином, ніщо не відбувається без того, щоб Бог якось не волів це (*Deus volens*) одним із трьох названих способів. Воління означає, що Бог прямо наказує чомусь бути; «розвоління» – що він велить чомусь не бути; «невоління» – що Бог дозволяє чогось бути. Таким чином, в тому, що стосується блага і добрих справ, Бог воліє і по суті створює їх, в тому ж, що стосується злих справ, Бог не воліє їх, але дозволяє їм бути.

Ломбардець не розрізняє між Божою силою і всемогутністю, оскільки щодо Бога обидва поняття мають однаковий сенс, але дає чітке визначення другому з них. Всемогутність Бога (*omnipotentia Dei*) – це божественна здатність робити все, що Він забажає (*ea possit quae vult*) і, також, все, що узгоджується з Його істиною і справедливістю (*quod convenit veritati eius et iustitiae*). Таким чином, воно є Божою силою або «потенція» робити все, що Бог воліє.

Бог здатний робити все, що для Нього можливе і все, що узгоджується з Його природою, якщо Він того забажає. Така сила передбачає величезну кількість можливих дій, створених об'єктів і положень справ, які Бог може або міг би зробити. Бог здатний створювати або дозволяти багато, проте Своєю волею Він вирішує реалізувати тільки деякі з цих можливостей. Божественна сила – це величезний резервуар можливостей, і він регулюється божественною волею. Божественне *posse* передбачає одночасне з ним божественне *posse*, логічно передує божественному *velle* і включає в себе широкий спектр можливих рішень.

Але Божою силою, як тлумачить її Ломбардець, не тільки логічно передує божественній волі, а й залишається «після» того, як воля зробила своє волевиявлення. З одного боку, Бог міг би вчинити інакше, і Його сила допускає потенційне існування альтернативних варіантів вибору. З іншого боку, Божою здатністю зробити щось залишається незмінною навіть після того, як Він вже прийняв рішення зробити це. Обидва твердження вірні, тому що здатність робити все, що йому завгодно, завжди з Богом і в Бозі, і Його воля не змінює цього. Воля спрямовує, але не обмежує божественну силу (потенцію). Бог міг створити світ або міг не створювати його, якби Його воля прийняла таке рішення, і, оскільки Він перебуває поза часом, ця пара можливостей, як і Його сутнісна здатність, залишається незмінною. Бог вічно здатний створити або не створити світ, якщо в вічності побажає того. Але факт створення світу також повинен залишатися істинним, тому що ця подія вчинена і встановлена Божою волею, а оскільки так, то факт залишається фактом.

В межах всіх теорій власної філософської теології Петро Ломбардський відкрито або імпліцитно використовує такі модальні концепції як можливість і необхідність у їх різноматних значеннях, що уможлиблює діалог із сучасною аналітичною філософією та модальною логікою. Особливо відзначити треба його систематичну апеляцію до так званої необхідності (логічної) імплікації або «необхідність послідовності». Саме ця необхідність може застосовуватися до вчення про Бога, і Ломбардець неодноразово пояснює феномен Божої сили і волі саме через цей модальний конструкт.

В цілому, філософська теологія Петра Ломбардського про Боже знання, Божу силу і Божу волю, представлена в його підручнику, виявляється і філософською, і доктринально ортодоксальною. «Сентенції» малюють досить гармонійний портрет Бога: Він є Єдністю Трьох Осіб, які мають одну досконалу сутність, що виражає і розкриває себе по-різному у відношенні до різних зовнішніх об'єктів і сутностей. Ця сутність характеризується нескінченною силою (потенцією) як здатністю діяти будь-яким чином, відповідним для Бога і бажаним ним. Проте, саме божественна воля вирішує, які можливості будуть реалізовані. Боже знання включає в себе як реалізовані, так і нереалізовані можливості – тобто те, що Бог може і вирішує зробити, з одного боку, і те, що він може, але не воліє робити. Це знання передбачає повне розуміння всіх пізнаваних речей, але не має в собі каузальної сили. Навіть Божа воля не детермінує абсолютно все, оскільки її діяльність завжди вільна, хоча ефективна. Таким чином, важлива, хоча і не завджди ідеально пояснена відмінність між Божою силою (що він може або міг би потенційно зробити), Божим знанням (що Бог усвідомлює) і волею Бога (що Бог вибирає і воліє зробити) представлено і систематично описано в «Сентенціях» за допомогою логічних інструментів і модальних понять.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Tkachenko, Rostislav. "A Thomistic Untranslatable: A Conceptual Analysis of Aquinas' Doctrine of Transubstantiation." *Sententiae* 34, no. 1 (2016): 61–79. <https://doi.org/10.22240/sent34.01.061>.
2. ———. "An Analysis of Anselm's Philosophical Theology and the Problem of Man's Freedom in His *De Concordia*." *Sententiae* 32, no. 1 (2015): 6–35. <https://doi.org/10.22240/sent32.01.006>.
3. ———. "Peter Lombard on God's Knowledge and Its Capacities: *Sententiae*, Book I, Distinctions 38-39." *Sententiae* 38, no. 1 (2018): 6–18. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.006>.
4. ———. "Peter Lombard on God's Knowledge: *Sententiae*, Book I, Distinctions 35-39, as the Basis for Later Theological Discussions." *Sententiae* 36, no. 1 (2017): 17–30. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.017>.
5. ———. "Peter Lombard on God's Will: *Sententiae*, Book I, Distinctions 45-46." *Multiversum / Мультиверсум. Філософський Альманах*, no. 1-2 (163-164) (2018): 136–52.
6. Ткаченко, Ростислав. "Бог і необхідність: Концепція необхідного у Аристотеля та Ансельма Кентерберійського." *Філософська думка*, no. 5 (Аристотель і аристотелізм) (2016): 56–64.
7. ———. "(Не) «только Писание»: исследование соотношения Священного Писания и Священного Предания как источников богословия у Мартина Лютера в контексте исторического развития западной церковной традиции." *Філософська думка – Sententiae*, Спецвипуск IV: Герменевтика традиції та сучасності у теології та філософії (2013): 154–80.

8. ———. “(Не)возможный бог (не)возможного: критико-аналитическая рецензия на книгу Грегори Бойда ‘Бог возможного.’” *Практична філософія*, no. 4 (2015): 135–46.

Стаття в іноземному науковому фаховому:

9. Ткаченко, Ростислав. “Концептуальное измерение средневекового схоластического богословия.” *Innovative Solutions in Modern Science*, no. 4 (23) (2018): 128–45. [https://doi.org/10.26886/2414-634X.4\(23\)2018.11](https://doi.org/10.26886/2414-634X.4(23)2018.11).

Статті в інших наукових та професійних фахових виданнях:

10. Tkachenko, Rostislav. “Apostle Peter’s Place in the Ecclesiology of the Gospel of Matthew: An Inquiry into the Theological Meaning of ‘the Rock’ and ‘the Keys of the Kingdom’ in Matthew 16:18-19.” *Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology*, no. 15 (2014): 67–85. (Также на русском: “Место апостола Петра в экклесиологии Евангелия от Матфея: Изучение богословского значения «скалы» и «ключей царства» в Матфея 16:18-19.” *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия / Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology*, no. 15 (2014): 44–66.)
11. ———. “Educational Background and Theological Foreground: A Study of Correlation between Medieval System of University Education and Scholastic Theology in the Thirteenth Century.” *Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology* 16 (2016): 88–119. (Также на русском: “Образовательная обстановка и богословская постановка: Изучение взаимосвязи между средневековой системой университетского образования и схоластическим богословием в тринадцатом веке.” *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия / Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology* 16 (2016): 49–87.)
12. Ткаченко, Ростислав. “Богословие в церковной жизни. Размышления о сути и значении богословия.” *Альманах “Богомыслие,”* no. 12 (2013): 84–100.
13. ———. “Вопрос об исхождении Святого Духа (проблема ‘Filioque’). Историко-богословские и лингвистико-лексические аспекты: специфика протестантской интерпертации.” *Богословський вісник богословського відділення Київської православної Богословської Академії при філософсько-теологічному факультеті Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*, no. 7 (2013): 162–97.
14. ———. “К пневматологической экклесиологии: методологические заметки, богословские предложения и практические вопросы о Духе и Церкви.” *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия*, Спецвыпуск: Современная экклесиология (Издание подготовлено Одесской богословской семинарией) (2014): 124–51.
15. ———. “Концепція необхідного у Аристотеля та Ансельма Кентерберійського.” В *Аристотель: традиція, адаптація, переклад*, під ред. Олексія Панича, 93–135. Київ: Дух і літера, 2017.

16. ———. “Мир Христа – мир Церкви. Экзегетически-богословское исследование отрывка Колоссянам 3:14-15.” *Альманах “Богомыслие,”* по. 13 (2013): 8–31.
17. ———. “Осмысление Евхаристии по-протестантски: сравнительный анализ богословия Евхаристия в лютеранской, англиканской и русско-баптистской традициях.” *Богословские размышления: Евро-Азиатский журнал богословия,* Спецвыпуск: Библия—Богословие—Церковь (Издание подготовлено Донецким христианским университетом) (2013): 128–52.

АНОТАЦІЯ

Ткаченко Р.Ю. Філософська теологія Петра Ломбардського (англійською). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2019.

Дисертаційне дослідження доводить, що Петро Ломбардський підходить до теми божественних атрибутів крізь призму концепту божественної тринітарної сутності і лише після викладу цієї доктрини. Такі атрибути, як воля Бога чи знання Бога, не можуть аналізуватися абстрактно. Вони є аспектами або «сторонами» однієї, досконалої і простої божественної сутності, яка називається «єдиною і найвищою реальністю». Магістер Сентенцій трактує ці атрибути так: знання Бога – це божественна сутність *як* знаюча, Божа сила – божественна сутність *як* здатна зробити певні речі, а Божа воля – божественна сутність *як* волююча деякі речі. Далі підкреслюється, що Ломбардець тісно пов'язує божественне знання та волю, оскільки вчення про знання Бога є доктриною, яка включає в себе багато вужчих атрибутів, хоча деякі з них передбачають не лише знання, але воління та прийняття рішень. Боже провидіння, розположення (диспозиція) та приречення є переліченими як аспекти божественного знання, поєднані з його волевиявленнями, але між двома ключовими атрибутами, знанням і волею, немає плутанини, тому що вчення Ломбардця передбачає певний логічний порядок божественних атрибутів. Боже знання як таке не має причинної сили, якщо не пов'язане з божественною волею, тобто знання логічно передує будь-якому волевиявленню. Загалом, Божа сила передбачає негайне знання Бога (у його вічному «тепер»), але обидва атрибута логічно передують волі Бога. Бог вічно знає, що він може зробити чи дозволити, і вічно воліє перетворити деякі з цих можливостей в актуальності.

Проте, знання Бога чи Його вольові рішення могли б бути іншими. Ломбардець стверджує, що потенційно, знання Бога здатні включати більше предметів, ніж Він знає, і Його сила передбачає, що Він може чи міг би зробити інакше. Божественна сила як така є величезною множиною можливостей, які можуть бути реалізовані, і вона регулюється божественною волею. Ця картина взаємозв'язків між трьома атрибутами передбачає певні значення таких понять як «можливість» та «необхідність». Ця дослідницька робота показує, що Ломбардець неявно приймає та передає нащадкам ряд конкретних модальних

теорій. Він думає про можливість з точки зору здатності чи потенції та інтерпретує необхідності як примус, темпоральну фіксованість та незмінності або необхідність (логічної) імплікації чи послідовності. Врешті-решт у Бозі існує лише останній різновид необхідності, оскільки Його можливості як потенції вічно і незмінно присутні для Нього. Але це необхідно, що, якщо Він воліє (чи не воліє) щось, це воління буде відповідати Його досконалості і те, що Він зволів, відбудеться саме так, як Бог це знає, може це зробити і воліє.

Ключові слова: Петро Ломбардський, філософська теологія, середньовічна теологія, Бог, божественні атрибути, Боже знання, Божа воля, всемогутність, необхідність.

АННОТАЦІЯ

Ткаченко Р.Ю. Философская теология Петра Ломбардского (на английском языке). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.14 – богословие. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова Министерства образования и науки Украины. – Киев, 2019.

Диссертационное исследование доказывает, что Пётр Ломбардский подходит к теме божественных атрибутов через призму понятия божественной тринитарной сущности и только после изложения этой доктрины. Такие атрибуты, как воля Бога или знания Бога, не могут анализироваться абстрактно. Они являются аспектами или «сторонами» одной, совершенной и простой божественной сущности, которая называется «единой и высшей реальностью». Магистр Сентенций трактует эти атрибуты так: знание Бога – это божественная сущность *как* знающая, Божья сила – божественная сущность *как* способная делать определенные вещи, а Божья воля – божественная сущность *как* волящая некоторые вещи. Далее подчеркивается, что Ломбардец тесно связывает божественное знание и волю, поскольку учение о знании Бога – это доктрина, которая включает в себя ряд других атрибутов, хотя некоторые из них предполагают не только знание, но и воление и принятие решений. Божье провидение, расположение (диспозиция) и предопределение перечислены как аспекты Божьего знания в сочетании с его волеизъявлениями, но между двумя ключевыми атрибутами, знанием и волей, нет путаницы, так как учение Ломбардца предполагает определенный логический порядок божественных атрибутов. Божье знание как таковое не имеет причинной (каузальной) силы, если не связано с божественной волей, то есть знание логически предшествует любому волеизъявлению. В целом же, Божья сила предусматривает немедленное знание Бога (в его вечном «сейчас»), но оба эти атрибута логично предшествуют воле Бога. Бог вечно знает, что он может сделать или позволить, и вечно волит превратить некоторые из возможностей в актуальности.

Ключевые слова: Пётр Ломбардский, философская теология, средневековая теология, Бог, божественные атрибуты, Божье знание, Божья воля, всемогущество, необходимость.

ABSTRACT

Tkachenko, R.Yu. Peter Lombard's philosophical theology. – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

It is demonstrated that Peter Lombard approaches the topic of divine attributes through the lens, and only after the treatment of, the divine Trinitarian essence. Such attributes as God's will or God's knowledge cannot hang on in the air or be analyzed purely dialectically. They are aspects or "sides" of one, perfect, and simple divine essence which is called "one and the highest reality." Master Peter interprets God's knowledge *as* the divine essence as knowing, God's potency (power) *as* the divine essence as being able to do, and God's will *as* the divine essence as willing some things. It is highlighted that the Lombard closely links the divine knowledge and will because he includes a lot of narrower attributes under the umbrella doctrine of God's knowledge although some of them strictly imply not only knowing but willing and taking decisions. Thus, God's providence, disposition, and predestination are all listed as aspects of the divine knowledge joined with some volitions, but there is no confusion between the two key attributes of knowledge and will because the *Sentences'* teaching presupposes a certain logical order of the attributes. The divine knowledge as such has no causative power unless connected with the divine will, with the knowledge logically preceding any volition. In general, God's potency implies immediate God's knowledge (in the eternal now) but both logically precede God's will. God eternally knows what he can do or allow and eternally wills to turn some of these potentialities into actualities.

But God's knowledge or voluntary decisions could be different. The Lombard argues that, potentially, God's knowledge is capable of including more items than he knows and his potency implies that he can or could have done otherwise. Divine potency as such is an immense reservoir of realizable potentialities and it is regulated by the divine will. This picture of the relationships between the three attributes implies certain meanings of such notions as "possibility" and "necessity." The given research work shows that the Lombard implicitly accepts and hands over to posterity a number of specific modal theories and paradigms. In particular, he thinks of possibility as capacity and potency and interprets necessity in terms of compulsion, or temporal fixity and immutability, or necessity of (logical) entailment. In the last analysis, it is only the necessity of entailment that exists in God as his possibilities as potencies are eternally and immutably present for him. But it is necessary that if he wills (or not-wills) something it accords with his perfection and comes to existence just as God knows, can do, and wills it.

Key words: Peter Lombard, philosophical theology, medieval theology, God, divine attributes, God's knowledge, God's will, omnipotence, necessity.